

יחסים בין-עדתיים בצפת לאחר גירוש ספרד

בחינה מחודשת

רות למדן

ערב גירוש ספרד מנתה האוכלוסייה היהודית בצפת ובכפרים שבסביבתה כשלוש מאות בעלי בתים, רובם מוסתערבים (יושבי הארץ הקדומים, דוברי ערבית), מקצתם מערביים (יוצאי צפון אפריקה, המגרב), ומיעוטם ספרדים. אך כבר סמוך לאחר הגירוש החלו ראשוני המגורשים לשים פעמיהם לארץ ישראל, וחלקם שם פניו לצפת. למרות עוניה, המתואר בכתביהם של עולים ונוסעים בני התקופה, נחשבה צפת כמקום שנוח לגור בו, משום שהשלטונות הממלוכים לא הכבידו ידם על יושביה, וראשי הקהל לא נאלצו להטיל מסים כבדים על הציבור, כפי שאירע באותה תקופה בירושלים. מלבד זאת, נקשרו בשמה ציפיות משיחיות שהלכו וגברו בעקבות הגירוש עצמו. למרות התרחבות הקהילה, המקורות לידיעותינו על היישוב היהודי בצפת בתקופה שבין גירוש ספרד לכיבוש העות'מאני של ארץ ישראל מועטים ביותר. החוקרים שעסקו בהם הסיקו כי היתה קיימת מתיחות עדתית בין קהל הספרדים לקהל המוסתערבים בצפת, וזאת על רקע תמיכתו הכספית של הנגיד, ר' יצחק שולאל, בחכמים ספרדים בלבד.¹ לאור קריאה מחודשת של תעודות הגניזה הנוגעות לפרשה זו, ובמיוחד התעודות שפורסמו בעבר (בשיבושים קשים) על ידי גוטהייל-וורל,² נראה כי הרקע למתיחות בצפת היה שונה, ונבע מיחסים אישיים עכורים בתוך הקהילה.

התעודה הראשונה המצויה בידינו מן התקופה הסמוכה לגירוש ספרד היא איגרת מפורסמת שנשלחה מצפת לירושלים בשנת רס"ד (1504), וידועה בכינוי: "איגרת

* המאמר מבוסס על הרצאה בקונגרס הבינלאומי החמישי של משגב ירושלים, המרכז למחקר ולהוראה של מורשת יהדות ספרד והמזרח, האוניברסיטה העברית בירושלים, שהתקיים ב-20 ביולי, 1997.

1 ביבליוגרפיה מפורטת לתולדות היישוב היהודי בצפת ראה: בן מנחם, עמ' 478-500; שור, עמ' 265-283. על צפת בתקופת השלטון הממלוכי ראה סיכום: כהן (עורך), עמ' 51-52, 88; בן-צבי, עמ' 144-147. על העשורים האחרונים של התקופה הממלוכית ראה: אשתור, עמ' 500-504; כהן ולואיס, עמ' 23-24.

2 גוטהייל-וורל, עמ' 246-265; על השיבושים בפיענוח התעודות ותרומן לאנגלית כבר עמדו אסף, הורוביץ ומרמורשטיין.

השמיטה³. האיגרת דנה בקביעת שנת השמיטה, וכותביה – חכמי צפת – תובעים שגם קולם, מלבד קולם של חכמי סלוניקי ומצרים, יישמע בנושא זה. מסתבר כי עם בוואם של חכמים מספרד לארץ ישראל, התעוררו אצלם ספיקות בדבר מנהגיהם של המוסתערבים, התושבים המקומיים. בין העולים החדשים היו שסברו כי שנת השמיטה שמחזיקים בה בארץ בטעות יסודה. בירושלים נתעוררה מחלוקת בעניין זה, וחכמי ירושלים פנו לסלוניקי ולמצרים על מנת להיוועץ עם הפוסקים שם – על צפת פסחו. אולם הדי הפולמוס הגיעו לעיר כשבא לשם ר' שמואל מסעוד, שהיה מקורב מאד לנגיד ר' יצחק שולאל ועמד אחר כך בראש ישיבה בירושלים.⁴ הלה התעניין לדעת מה מנהג המקום בצפת, ובעקבות ביקורו נתכנסו גדולי העיר, חקרו ודרשו בספריהם ואצל זקני הגליל וסוריה, והסכימו כולם פה אחד כי יש לקיים את השמיטה בשנת רס"ד, על פי מנהג הרמב"ם וארץ ישראל מקדמת דנה.⁵ את מסקנתם העלו על הכתב ושלחו לירושלים, תוך הבעת פליאה ועלבון על שחכמי ירושלים לא טרחו להיוועץ בהם מיוזמתם.

על האיגרת המשותפת חתמו חמישה עשר חכמים מצפת, ומלבדם נזכרים בשמם גם סופר הקהל ושני עדים. כשני שלישי מן החותמים הם בעלי שמות ספרדיים, או שצוין ליד שמם כי מוצאם מספרד, ואין ספק כי הדבר מעיד על התגבשות קבוצה ספרדית בעיר. יחד עם זאת, אין בין הספרדים אפילו אחד המערער על מנהג המקום, המוסתערבי. האיגרת משנת רס"ד משקפת הרמוניה ושיתוף פעולה בין חכמי צפת, וברור כי הרצון להופיע בפני קהילת ירושלים ופרנסיה כגוף אחיד ומתואם הביא את כולם לחתום במשותף. אך בד בבד עם ההרמוניה, נרמז כבר בשנה זו על מתחות מסוימת שפשרה אינו ברור: נמסר באיגרת כי החכם הוקן ר' אברהם פרג'ילה נשבע שלא יחתום בשום עניין יחד עם שאר החכמים "משום מעשה שהיה", ורק בשל חשיבות הנושא ולשם ההופעה המשותפת ציווה על אדם אחר לחתום בשמו. מה היתה העילה לשבועתו – לא הוברר. דבר נוסף המתברר מן האיגרת היא העובדה שר' פרץ קולון, בנו של מהרי"ק, ומי שהיה מן האישים הבכירים בצפת, העתיק את מקום מושבו לירושלים עוד בטרם התעורר הוויכוח על השמיטה.⁶

3 בניהו, תעודה.

4 לא נראית לי סברתו של תמר (עמ' 74) כי שמואל מסעוד היה שליח מיוחד מירושלים לצפת שבא על מנת לברר את העניין. תמר מסתמך על דברים שכתב ר' אלעזר אזכרי כשמונים וחמש שנים מאוחר יותר (בספר חרדים, דף נא ע"א). אולם, מנוסח האיגרת משנת רס"ד, נראית דעתו של בניהו כי ר' שמואל מסעוד בא לצפת בענייניו הפרטיים, ואולי בשליחות הנגיד ר' יצחק שולאל, סיפר לחכמים על המחלוקת שהתעוררה בירושלים, ובעקבות זאת התכנסו חכמי צפת ודגו בנושא. ראה עליו בניהו, תעודה, עמ' 118, שם סבר בניהו כי הלה מוסתערבי, אך מאוחר יותר חזר בו וקבע שהוא ספרדי (בניהו, דרושיו, עמ' קו והערה 247 שם); דוד, לתולדות, עמ' 234.

5 על האקטואליות של הבעיה והשיטות השונות ראה: בית יוסף לחושן משפט, סימן סז, סעיף ט; שו"ת הרלב"ח, סימן קמג; שו"ת המבי"ט, ח"א, סימן כא; באסולה, תקנות על קיר בית הכנסת בירושלים, עמ' 159; אזכרי, דף נא ע"א.

6 עובדה זו מתבררת לחלוטין מנוסח הפתיחה של האיגרת ומעצם העובדה שהרב פרץ אינו נמנה על

מסתבר אפוא כי למרות רצונם של חכמי צפת להופיע כגוף אחיד ומגובש בעיני חבריהם מירושלים, הרי שבפועל לא היו העניינים כל כך חלקים. ואמנם, לא עבר זמן רב מאז נשלחה איגרתם המשותפת לירושלים, והמתיחות ששררה מתחת לפני השטח התפרצה, ובאה לידי ביטוי בדברים כואבים שנשלחו מצפת למנהיגים של היהודים בממלכה הממלוכית, הנגיד ר' יצחק שולאל, שישב באותה עת בקהיר.⁷

המדובר בשלוש איגרות תלונה שנשלחו כנראה בעת ובעונה אחת, ועניינן זהה: איגרת ראשונה – נשלחה על ידי ר' יוסף ב"ר אברהם אסקנדראני, החתום על האיגרת משנת רס"ד.⁸

איגרת שנייה – נשלחה על ידי תלמידיו של ר' יוסף אסקנדראני, תשעה במספר. איגרת שלישית – נשלחה על ידי ר' ישמעאל ב"ר יהודה, מחכמי דמשק, ששהה באותה עת בצפת וביקש להשתקע בעיר דרך קבע.

שלוש האיגרות נכתבו אמנם משני צדדיו של דף אחד, אך בניגוד למה שנמסר על ידי מפרסמיהן, הן לא נכתבו בידי סופר אחד. רק שתי האיגרות הראשונות, של ר' יוסף אסקנדראני ותלמידיו, נכתבו או הועתקו בכתיבת סופר מרובעת. השלישית שונה לחלוטין, כתובה ביתר רהיטות, ואולי היא בכתב ידו של ר' ישמעאל עצמו.⁹ ניתן לקבוע בוודאות כי האיגרת השלישית נכתבה לא לפני סיון רס"ז (1507), שאז הוספד בדמשק החכם ר' יוסף סרקוסטי הנזכר באיגרת בברכת המתים.¹⁰ כיוון ששלוש האיגרות עוסקות באותו עניין, יש להניח שנכתבו בסמיכות זמן ונשלחו יחד.

בשלוש איגרות התלונה נמסר בגלוי על שני מוקדי מתיחות בצפת – אישי וכלכלי – אשר במידה רבה קשורים זה בזה.

במוקד האישי עומדת דמותו והתנהגותו של ר' משה הדיין, אשר אף הוא נמנה על חותמי איגרת השמיטה משנת רס"ד. נאמר עליו באיגרות כי השתרר על העדה וניהל את ענייני הציבור ביד רמה ותוך התעלמות משאר החכמים. הוא הואשם בעיוות דין, במעשי שחיתות ומעילה בכספים, בעסקים מפוקפקים וברדיפת בצע. מלבד זאת זילזל בענייני הלכה ואף התיר שחיטה שכשרותה מוטלת בספק. פרנסי הקהל חששו מפניו, ואיש לא העז לפצות פיו כנגדו, ורק החכם יוסף סרקוסטי, בעודו בחיים, גור על הקהל שלא יאכל שום אדם משחיטה שאושרה על ידי ר' משה הדיין.¹¹

החותמים (זאת בניגוד למה שמשמע מדברים שכתב בניהו, תעודה, עמ' 110), וכבר העירו על כך תמר (עמ' 219 בהערה לעמ' 71), ודוד (ידיעות, עמ' 231, הערה 10). על שהייתו בצפת ראה איגרת תלמיד, עמ' 151-152.

7 ראה עליו: דוד, משפחת; הנ"ל, עלייה, עמ' 186-187.

8 ראה גם שו"ת מהר"י בירב, סימן נה.

9 גוטהייל-וורל, לעיל. כפי שנמסר לי על ידי אברהם דוד, הוא עומד לפרסם מהדורה מתוקנת של שלוש האיגרות בקובץ "תעודה" שיצא לאור בקרוב.

10 בניהו, דרושיו, עמ' 84, 98.

11 מה היה מקור סמכותו וכוחו של ר' משה הדיין – לא ברור. ייתכן כי בדומה לתהליך שעבר על

עוד מסופר באיגרות כי שני חכמים מובהקים, כר' יוסף אסקנדראני ור' אברהם פתילה, נלאו מן הסכסוכים עמו. ר' יוסף אסקנדראני שיקע עצמו בלימוד ובהוראה, והשתדל שלא לקחת על עצמו שום אחריות ציבורית; ר' אברהם פתילה התאכזב מרות מר' משה הדיין, שהיה תלמידו בעבר, ואחר כך "קשר קשר על רבו", כפי שמוסר ר' ישמעאל באיגרתו.

אני סבורה כי ר' אברהם פתילה – הוא הוא ר' אברהם פרג'ילה, הנזכר באיגרת השמיטה. השיבוש בין השמות חל בשל הדמיון בכתב יד של התקופה בין האות ג' לאות נ' כפי שאנו כותבים אותה היום, וכך, האותיות ר' וג' של "פרג'ילה", נתחברו בכתב היד לאות ת', והשם השתבש ל"פתילה"¹².

יש לשער כי בשל מעשיו של ר' משה הדיין, והיגררותם של חכמים ופרנסים אחריו, ניתק עצמו ר' אברהם פרג'ילה מעסקי הציבור, ונשבע שלא לחתום בשום עניין יחד עם שאר חכמי העיר. נראה שנפטר זמן קצר לאחר שציווה לחתום על איגרת השמיטה מרס"ד, שכן באיגרת ר' ישמעאל הוא כבר נזכר בברכת המתים.

באשר למצב הכלכלי, האיגרות מאששות את המתואר במקורות אחרים מתקופה זו: אוכלוסיית צפת בכללה ענייה, תלמידי החכמים נתונים במצב דחוק במיוחד, וראשי הישיבה משגרים שליחים לקהילות דמשק חלב וסביבותיהן, כדי לגייס עזרה. שניים מן השד"רים ידועים בשמם: ר' שמואל בן יוחאי שנשלח לחלב וסביבתה, ור' שמואל בהלול שנפטר בשליחותו במקום לא ידוע, קרוב לוודאי במצרים¹³.

קשיי הקיום הגבירו את הרגשת הקיפוח בקרב תלמידי הישיבה שלא נמנו על המקורבים לר' משה הדיין, ומשום כך לא זכו לשום הטבות. כאשר ביקר בצפת ר' שמואל מסעוד – אותו חכם שהביא את הוויכוח על השמיטה לידיעת חכמי העיר – סיפר ככל הנראה גם על כך שהנגיד החדש, ר' יצחק שולאל (שהתמנה לתפקידו בשנת רס"ב), נוהג לסייע לתלמידי חכמים ספרדיים. אף על פי שאין הדברים נאמרים במפורש, נראה שהכוונה לתלמידי הישיבה שהחזיק הנגיד בירושלים. ואמנם, טבעי הדבר שהנגיד יתמוך בספרדים, שכן הללו הגיעו ברובם בחוסר כל, אחר תלאות וטלטולי הגירוש, ובלא ספק נראה היה לו כי הללו זקוקים לעזרה, בעוד שמצבם של המוסתערבים, בני המקום, היה טוב יותר. ייתכן גם שהנגיד לא היה מודע למצב המדויק בצפת, ואולי אף הוטעה במזיד על ידי

קהילת ירושלים בשלהי התקופה הממלוכית (ראה ריינר, עמ' 34-37) עלה גם בצפת כוחה של ההנהגה המקומית ופחתה התלות בנגידים שישבו במצרים. בתעודות עצמן לא נרמזו על קשרים של ר' משה הדיין עם הפקידות הממלוכית, או על עיסוקו בגביית מסים מטעם השלטונות, אלא על מעורבותו בעניינים פנימיים של הקהילה. אין גם כל רמז לכינוי כגון "זקן" או "שיח", בדומה לכינויים של ראשי הקהלה המוסתערבים בירושלים, שלא זכו לאהדה יתירה בקרב העולים שמקורם באו (ראה רוזן, עמ' 74-84). אין זה סותר את האפשרות שהיו לר' משה הדיין קשרים אישיים או כלכליים עם בעלי תפקידים ממלוכים, ומהם שאב את כוחו. מכל מקום, עניין זה עדיין צריך עיון. פרג'ילה-פתילה.

12 גוטהייל-וורל, איגרת ר' יוסף אסקנדראני ואיגרת ר' ישמעאל; דוד, תעודות, איגרת יב, עמ'

13 44-45.

ר' משה הדיין או שליחיו. מכל מקום, תלמידי החכמים שבצפת לא זכו לכל תמיכה מן הנגיד, ואף נאלצו לשלם את מלוא המסים, בעוד שרק תלמידי ר' משה הדיין זכו לפטור, הודות לקרבתם אליו וללחץ שהפעיל על הפרנסים. בשל המצב הכלכלי הגרוע, לא יכלו הפרנסים לפטור ממסים גם את שאר תלמידי הישיבה, וכתוצאה מכך נאלצו תלמידי של ר' יוסף אסקנדראני – כותבי האיגרת – להיבטל מלימוד תורה ולחפש פרנסה.

מקובל על החוקרים שהאיגרות נכתבו לפני שנת רס"ט (1509), שאז התקבלה תקנת הנגיד בדבר פטור תלמידי חכמים ממסים, שחתמו עליה חכמים מירושלים וממצרים.¹⁴ בין החותמים על הפטור ישנו גם ר' נסים בן יהושע, שהוא כנראה החכם ר' נסים, הנזכר באיגרת תלמידי ר' יוסף אסקנדראני כמי שכבר נמצא בדרכו למצרים, ויכול לדווח לנגיד על האירועים שבצפת. כידוע, תקנת הנגיד פטרה תלמידי חכמים ממסים שונים פרט למס הגולגולת, ויש להניח כי אילו ידעו עליה בצפת, בוודאי היו כותבי האיגרת מתייחסים אליה במכתבם לנגיד.¹⁵

מן האיגרות מתבררת מערכת היחסים העכורה ששררה בין ר' משה הדיין לבין מספר חכמים: ר' יוסף סרקוסי – אדם שנודע במתינותו וברדיפתו אחר השלום, שנאלץ בסופו של דבר לעבור לדמשק;¹⁶ ר' יוסף אסקנדראני – שכתב את מכתב התלונה לנגיד ופרש מענייני הציבור; ר' ישמעאל – אשר ניסה מספר פעמים לעלות לארץ ישראל, והדבר נמנע ממנו בשל התנהגותו של ר' משה הדיין; ור' אברהם פרגיילה – אשר כפי שאמרתי זהה עם אברהם פתילה, שנואש ממאמציו לשנות את דרכיו של תלמידו לשעבר, ונשבע שלא ייקח יותר חלק בחיי הציבור של קהילת צפת. אפשר שניתן לקשר את המתיחות החברתית והאישית גם עם עזיבתם של חכמים כמו ר' פרץ קולון ור' נסים ב"ר יהושע, אשר לאחר שהייה של שנים מספר בצפת העדיפו לעבור לירושלים ולמצרים.¹⁷

ראוי להדגיש כי המתיחות בין שתי הקבוצות בצפת כלל לא היתה על רקע עדתי, למרות שבאיגרת התלמידים הם מלינים כי שמעו שהנגיד "עשה סיוע לספרדים ולא עשה שום סיוע לעבדיך המוסתערבים". אבל אם בודקים את השמות הנזכרים בהקשר לאירועים אלה, מתברר כי לפחות חלק מתלמידי של ר' משה הדיין היו מוסתערבים,

14 התקנה נדפסה בהקדמה לספר "כתר תורה", וכן ב"כרם חמר", סימן כז. לדיון ראה: בניהו, פטור, עמ' 103-117; הקר, עמ' 63-117 (למראי מקומות נוספים ראה שם, עמ' 64 הערה 3). המקורות העבריים מצביעים על כך שגם אם לא היתה בצפת הסכמה מפורשת בעניין פטור תלמידי חכמים ממסים (כפי שסבור הקר, שם, עמ' 86-90), הרי מנהג בוודאי היה שם, וכבר העולה דוד די רוסי, באיגרתו משנת 1535, ציין כי תלמידי חכמים אינם פורעים שום מס פרט למס גולגולת (די רוסי, עמ' 187). הקר עצמו עמד על תוקפו של מנהג בכל הנוגע לסוגיות מיסוי (שם, עמ' 73, 79). ראה גם שו"ת המב"ט, ח"ב, סימן כה.

15 אברהם דוד מסר לי שהוא סבור שהאיגרת נכתבה בשנת ר"ע (1510), לאחר שנתקבלה תקנת הנגיד בדבר פטור תלמידי חכמים.

16 ראה אזכרי, דף יד ע"א.

17 על ר' נסים ב"ר יהושע ראה: בניהו, תעודה, עמ' 114-115; הנ"ל, דרושיו, עמ' פג-פד.

ולא ספרדים! על פי קשריו העסקיים הענפים עם כפרים בגליל (כמו עין זיתון, כפר יאסיף, ביריא), אפשר שהוא עצמו היה מוסתערבי, או לפחות עולה ותיק ומעורה בחיי הארץ. ואילו בין תלמידיו המתלוננים של ר' יוסף אסקנדראני – אלה שלא קיבלו תמיכה – נמצאו ספרדים, ולפחות שלושה מהם ציינו ליד שמם את הקיצור 'ס'ט', המציין בדרך כלל מוצא ספרדי.

נראה אפוא כי בישיבת צפת למדו ספרדים, מוסתערבים ומערביים, והם נחלקו לקבוצות תחת הנהגתם של חכמים שונים, אך לא דווקא על פי מוצאם, אלא אולי על פי קשריהם, והעימותים ביניהם היו על רקע אישי וכלכלי בלבד. ואכן, במקורות הבודדים מן התקופה, אין כל עדות לקהל ספרדי נפרד בצפת בתקופה מוקדמת זו, לפחות לא מן הבחינה המנהלית. ההיפך הוא הנכון: ספרדים, מוסתערבים ומערביים, חתומים ביחד על התעודות השונות, יש להם סופר קהל משותף, והם שולחים שד"רים משותפים לקהילות שבחוץ לארץ; ישנה רק ישיבה אחת, משותפת לכולם, ובשעת הצורך מתכנס מושב בית דין משותף, כפי שנזכר במפורש באיגרת השמיטה, ובו יושבים חכמים בני עדות שונות. ניתן לסכם ולומר אפוא, שבשני העשורים הראשונים לאחר גירוש ספרד קיימת עלייה ותוספת נכבדה של יוצאי ספרד לקהילת צפת, אך עדיין אין השפעתם הרוחנית והארגונית ניכרת, ועדיין אין כל שיפור במצב הכלכלי. מסתבר גם שקיימות בקהילה בעיות חברתיות מעיקות, וחלק מן החכמים שהתכוונו להתיישב בצפת לא מצאו בה את מקומם.

רשימת שמות שנזכרו באיגרות

ד. איגרת ר' ישמעאל	ג. איגרת תלמידי יוסף	ב. איגרת ר' יוסף	א. איגרת השמיטה (רס"ד)
	איסכנדראני	איסכנדראני	
חתום:	חתומים (על פי סדר הופעתם):	חתום:	חתומים (על פי סדר הופעתם):
ישמעאל ב"ר יהודה	חייה ב"ר שמואל כהן	יוסף ב"ר אברהם אסכנדראני	משה ב"ר שם טוב אלפראנגי
עובדיה ב"ר שמואל כהן	יוסף ב"ר אברהם כהן	משה ב"ר יצחק הדיין הלוי	(מדמשק)
	יוסף ב"ר אהרן (ס"ט)		יוסף ב"ר אברהם אלסנדרני
	שמואל ב"ר חלפון הלוי		נסים ב"ר יהושע
	חייה ב"ר משה כהן (ס"ט)		יצחק ב"ר יוסף צורף (צאיג)
	מצליח ב"ר שמואל כהן		משה די ליאון
	שמואל ב"ר יעקב (ס"ט)		יהודה ב"ר יוסף כהן
	הלל ב"ר אברהם כהן אלעלמאני		יצחק ך שושאן
			יוסף אליסר
			אברהם ביסודו
			אהרן ג'שאדו
			שם טוב אלפראנגי
			שמואל בן בהלול
נוכרים בגוף האיגרת:	נוכרים בגוף האיגרת:	נוכרים בגוף האיגרת:	נוכרים בגוף האיגרת:
משה הדיין	משה הדיין	משה הדיין	יוסף ב"ר אברהם סרקוסטי
אברהם פתילה (=פרג'ילה)	מבארך בן עדואן	ר' ישמעאל (מדמשק)	אברהם פרג'ילה (ציווה לחתום)
יוסף סרקוסי (=סרקוסטי,	זאהי	שמואל בן יוחאי זאהי	סופרים ועדים:
סרקוסי)			שמואל ב"ר בנבנשת בן יוחאי
שמואל בהלול	מעתוק	אברהם מערבי (מחלב)	משה ב"ר יעקב בן קוטה
	ר' נסים (ב"ר יהושע ?)	יוסף אסכנדרני (מקהיר)	שמואל ב"ר אביהם די ויליאריאל
	שמואל מסעוד	יוסף המצרי (=עפיף בן עזרא)	
			נוכרים בגוף האיגרת:
			פרץ (ב"ר יוסף קולון)
			יצחק ך חיים

הפניות ביבליוגרפיות

- אזכרי איגרת תלמיד
א' אזכרי, ספר חרדים, קושטאנדינה תקי"ז.
"איגרת תלמיד ר' עובדיה מברטנורא מירושלים", א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמתגן 1971, עמ' 144-160.
- אסף אשתור
א' אסף, "תעודות חדשות לתולדות היהודים בא"י ומצרים", ציון (מאסף), ב (תרפ"ז), עמ' 112-122.
א' אשתור, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת השלטון הממלוכי, ב, ירושלים תשי"א.
- באסולה בניהו, דרושיו
"מסע ר' משה באסולה", א' יערי, מסעות ארץ ישראל, רמתגן 1976, עמ' 125-165.
"דרושויו של רבי יוסף בן מאיר גארסון", מיכאל, מאסף לתולדות היהודים בתפוצות, ז (תשמ"ב), עמ' מב-רה.
- בניהו, פטור בניהו, תעודה
מ' בניהו, "הסכמת צפת לפיטור תלמידי חכמים ממיסים ונסינו של ר' יהודה אברלין לבטלה", ספונות ז (תשכ"ג), עמ' קג-קיו.
—, "תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת", ספר אסף, בעריכת מ"ד קאסוטו ואחרים, ירושלים תשי"ג, עמ' 109-125.
- בן מנחם בן קצבי גוטהייל-וורל
ב' בן מנחם, "פירסומים על צפת", ספונות ו (תשכ"ב), עמ' תעז-תקג.
י' בן קצבי, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשל"ו.
R. Gottheil and W.H. Worrell, *Fragments from the Cairo Geniza in the Freer Collection*, New York 1927.
- דוד, לתולדות דוד, משפחת
א' דוד, "לתולדות חכמים בירושלים במאה הששעשרה", שלם ה (תשמ"ז), עמ' 229-249.
—, "לתולדות בני משפחת שולל במצרים וארץ-ישראל בסוף התקופה הממלוכית וראשית התקופה העותמאנית, לאור מסמכים חדשים מן הגניזה", גלות אתר גולה, מחקרים מוגשים לפרופ' ח' בינארט, בעריכת א' מירסקי ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 325-337.
- דוד, עלייה דוד, תעודות
—, עלייה והתיישבות בארץ-ישראל במאה הטי"ז, ירושלים תשנ"ג.
—, "תעודות חדשות מן הגניזה לתולדות הקשרים בין יהודי ארץ-ישראל ויהודי מצרים במאות הטי"ז-י"ז", קתדרה 59 (תשנ"א), עמ' 19-55.
- די רוסי הורוביץ
"איגרת ר' דוד די רוסי", א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמתגן 1971, עמ' 182-187.
J. Horovitz, "Fragments from the Cairo Geniza", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 72 (1928), pp. 630-631.
- הקר כהן (עורך) כהן ולואיס
י' הקר, "אין פורענות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ" – תשלום מס הגיזייה על ידי חכמים בארץ-ישראל במאה הששעשרה", שלם ד (תשמ"ד), עמ' 63-117.
א' כהן (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ז, שלטון הממלוכים והעותמאנים (1260-1804), ירושלים 1981.
- כתר תורה כתר חמר
A. Cohen and B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the 16th Century*, Princeton N.J. 1978.
שמואל די אבילה, כתר תורה, אמשטרדם תפ"ה.
אברהם אנקווה, כרם חמר, ח"ב (תקנות יהודי מרוקו), ירושלים תשל"ז (מהדורת צילום ממהדורת ליוורנו תרל"א, מבוא: ש' בראשר).
- מרמורשטיין רוזן
A. Marmorstein, "Fragments from the Cairo Geniza", *Révue des Études Juives* 85 (1928), pp. 101-106.
מ' רוזן, "מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בארץ ישראל

